

נטועים

ביטאון לענייני תורה שבעל פה

נטועים

ביטאון לענייני תורה שבעל פה

גיליון כו-כז

תשפ"ה 2025 - תשפ"ו 2026

הוצאת מכללת הרצוג - תבונות

עורכים:

הרב ד"ר אברהם וולפיש
פרופ' עוזיאל פוקס
הרב ד"ר אברהם שמאע

מזכיר המערכת:

שראל לוי

עריכת לשון:

שמואל מרצבך

כל הזכויות שמורות
הוצאת מכללת הרצוג – תבונות
המכללה האקדמית הרצוג
אלון שבות 9043300
טל' 02-9937333
פקס' 02-9932796
דוא"ל: tvunot@herzog.ac.il
ISSN 0793-078X

תוכן העניינים

9	משנת בבל הקדומה והמאוחרת בסוגיות התלמוד הבבלי - עיון במשנת עירובין ב, ו	רבין שושטרי
33	מ'הם' ל'אנחנו': התפתחות הקול האישי של התלמידים בדורות המשנה	יונה שירה (יוני) האיתן
55	סיפור הזונה והציצית - עיון מחודש בסיפור והקשרו	יונתן פיינטוך
73	השורש כפ"ף בלשון האמוראים	שמעון גרטי
85	"ברכה שלא נזכרה בתלמוד" - הלכה שלא נזכרה בגאונים	שראל לוי
105	נשים כסנדקיות וכמוהלות לאור המנהג למול בבית הכנסת	משה שוחט
131	השפעת מסורת ז' תיבות וכ"ח אותיות בקדיש על המנהג הספרדי	שרה חבשוש
		סקירת ספרות
159	עומקה הרעיוני של הגות רב האי גאון בדיני ממונות: י"צ שטמפפר (מהדיר), כתאב אלביוע ואלאשריה, הוא ספר המקח לרב האיי גאון פומבדיתא, כרך א, ירושלים תשפ"ה	יהודה זייבלד

בקשה לשולחי מאמרים

נא לא לשלוח מאמר שנתפרסם או שעומד להתפרסם במקום אחר. הכותבים מתבקשים לשלוח את מאמריהם בדואר אלקטרוני (netuim@herzog.ac.il) בצירוף תקציר.

כל הדברים המתפרסמים בביטאון הם על אחריות כותביהם בלבד, לרבות מאמרים ותגובות של חברי המערכת.

ניתן למצוא את המאמרים בגרסה מלאה באינטרנט באתר רשות המחקר - מכללת הרצוג:
<https://kitveyet.hertzog.ac.il/magazine/netuim>

כתב העת 'נטועים' עבר למתכונת של כתב עת שהוא בעיקרו אינטרנטי. מאמרים יעלו לאינטרנט מיד אחרי שעברו עריכת לשון והגהות. כשיסתיים גיליון יודפסו עותקים אחדים בלבד.

גיליון זה יוצא כגיליון קצר ודו שנתי עקב המלחמה

רשימת כותבים:

שמעון גרטי, המחלקה למתמטיקה, האוניברסיטה העברית בירושלים, Shimon.garty@mail.huji.ac.il; יונה שירה האיתן, מכללה ירושלים, מדרשת עז לישראל-מכללת הרצוג, Yhaeitan@gmail.com; הרב יהודה זייבלד, כולל פוניבז', yz05331816@gmail.com; שרה חבשוש, מכללה ירושלים, sarahabshush@gmail.com; שראל לוי, מכללת הרצוג, sarei.levi@gmail.com; יונתן פיינטוך, ביה"ס ללימודי יסוד ביהדות, אוניברסיטת בר-אילן, tani700@gmail.com; משה שוחט, ירושלים, moshe@shochat.co.il; רבין שושטרי, עולמות - ביה"ס ללימודי יהדות ותרבות ישראלית, אוניברסיטת בר אילן, Shuster@biu.ac.il

יונה שירה (יוני) האיתן

מ'הם' ל'אנחנו': התפתחות הקול האישי של התלמידים בדורות המשנה

לאחר חורבן הבית השני עברה נקודת הכובד של היהדות מעבודת המקדש ללימוד התורה,¹ מספרם של לומדי התורה גדל לבלי הכר והתורה הפכה לנחלת הרבים.² בהדרגה התרחבו היבטים של ארגון ומיסוד בעולם החכמים כגון סדרי לימוד, ניהול דיונים ומינויים.³ בין היתר בתקופה זו ניתן לזהות תהליכי מיסוד של ההבניה החברתית בבתי המדרש,⁴ וכן גיבוש תפקידי החכמים ותלמידיהם.⁵ שלושת הדורות הראשונים שלאחר החורבן נקראים כולם 'דור יבנה';⁶ ובמהלכם (70-132 לסה"נ), עד מרד בר-כוכבא, הוצבו יסודותיו של עולם התנאים.

1. י"ד גילת, "חכמים ועמי ארצות במשנת חז"ל", בתוך: י"מ תא-שמע וי"צ גילת (עורכים), יד לגילת: אסופת מאמרים של יצחק דב גילת, ירושלים תשס"ב, עמ' 168-169; א' אופנהיימר, 'מעמד החכמים בתקופת המשנה: מדמויות מופת למנהיגות לאומית רוחנית', בתוך: י' גפני (עורך), קהל ישראל: השלטון העצמי היהודי לדורותיו - העת העתיקה א, ירושלים תשס"א, עמ' 85.
2. מ' בר, חכמי המשנה והתלמוד: הגותם פועלם ומנהיגותם, רמת גן תשע"א, עמ' 270. כהן מפרט את המעבר מכיתיות לחברה פלורליסטית שמייחד אותה גיוון רב ולא אחידות: S.J.D. Cohen, 'The Significance of Yavneh: Pharisees, Rabbis and the End of Jewish Sectarianism', *The Significance of Yavneh and Other Essays in Jewish Hellenism*, Tübingen 2010, pp. 44-70.
3. י"ד גילת, 'לדרכי עיצובה של ההלכה', האימה ז (תשכ"ט), עמ' 469; ח' שפירא, 'בית הדין ביבנה - מעמד, סמכויות ותפקידים', בתוך: י' חבה וע' רדזינר (עורכים), עיונים במשפט עברי ובהלכה: דיון ודיון, רמת גן תשס"ז, עמ' 318.
4. C. Hezser, *The Social Structure of the Rabbinic Movement in Roman Palestine*, Tübingen 1997.
5. שירר מכנה את יבנה 'academy of Jamnia (Yavneh)' וכן 'a collaga of scholars'. ראו E Schurer, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175 B.C. - A. d. 135)*, I. Edinburg 1979, pp. 524-525. וראו גם ע' שרמר, 'עולמם של החכמים בחברה היהודית בארץ ישראל בתקופת המשנה: תורה, יוקרה ומעמד ציבורי', בתוך: מ' כהנא ואחרים (עורכים), ספרות חז"ל הארץ-ישראלית: מבואות ומחקרים א, ירושלים 2018, עמ' 566-569.
6. ב"צ רוזנפלד, 'גלגולי משמעות השם "יבנה" במסורת חז"ל', בתוך: מ' שטרן, י' גפני וא' אופנהיימר (עורכים), יהודים ויהדות בימי בית שני, המשנה והתלמוד, ירושלים תשנ"ג, עמ' 149-164.

במאמר זה לא אעסוק בהיסטוריה הכללית של חכמי המשנה ותלמידיהם אלא בעולמו הפנימי של בית המדרש כפי שהוא מתואר במקורות התקופה. העיון יתבסס על המינוחים המופיעים במקורות התנאיים: המשנה, התוספתא ומדרשי ההלכה.⁷ במקורות אלה ניתן לזהות עולם מושגים הרמוני, שאינו תואם בהכרח את לשון המקורות האמוראיים. שיח פנימי זה משמש כר פורה לחקר עולמו של בית המדרש התנאי על מעמדו, בהתאם לדבריו של טרופר שציין כי אופיים הא-היסטורי של מעשי החכמים "אמנם שולל את האפשרות לראות בהם אספקלריות מאירות המשקפות נאמנה את המאורעות המתוארים בהם, אבל עיצובם הספרותי המגובש מקנה להם חזות של ראי בוחק המשקף את עולמם של יוצריהם".⁸

המאמר יתמקד ב'תלמידים', דהיינו תלמידי התנאים, המוזכרים במקורות חז"ל מאות פעמים - במפורש או בעקיפין. בפרקי המאמר אסקור מקורות רבים המוסרים על תקופת ההתמחות של התלמידים; בעיקר אבחן מיהו הדובר במקורות אלו. כוונתי איננה לדיבור ישיר של תלמידים המצוטט בתוך סיפור שמספר עליהם, אלא לאיתור אירועים והתרחשויות המתוארים מנקודת מבטו של המספר, המוסר פרטים על תקופת התמחותו.

על יסוד העיון המדוקדק במקורות הללו יתואר תהליך של התפתחות קבוצות התלמידים כגורם עצמאי בעל קול ייחודי, ושל מעבר התלמידים מ'אובייקט' ל'סובייקט', כלומר מקבוצה שמדברים עליה, לקבוצה שותפה לשיח שחבריה מתארים את תקופת ההתמחות בקולם שלהם. במהלך המאמר אראה את המעבר מגוף שלישי לגוף ראשון, את השימוש בלשון יחיד או רבים ואת שפע התיאורים המגוונים והמפורטים ששוקעו בספרות התנאים בתהליך התעצמות קולם של התלמידים.

א. הדור הראשון - תלמידי ריב"ז

חשיבותו המכרעת והייחודית של הדור הראשון לתנאים, הדור שלאחר החורבן, היא ביצירת מעגל חכמים מאורגן וממוסד שהתלמידים היו חלק משמעותי ממנו. בשמועות שנמסרו בדור זה מצוי לראשונה שימוש בשם 'תלמידים' ביחס לקבוצה הלומדת תורה שבעל-פה מפי חכם. קבוצה זו כוללת את כל מי שנקרא בשם 'תלמיד' במקורות התנאיים, וכן מי

7. חקר המקורות והיחס ביניהם מופיע כבר אצל פרנקל. על המשנה והמדרש ראו ז' פרנקל, דרכי המשנה, תל אביב 1959, עמ' 7, 329-325; על תפקידי התוספתא עמ' 322-325; על הברייתות עמ' 329-332. סיכום המחקר ראו אצל ש"י פרידמן, תוספתא עתיקתא: מסכת פסח ראשון - מקבילות המשנה והתוספתא ופירושן בצירוף מבוא כללי, רמת גן תשס"ג, עמ' 15-95.

8. ע' טרופר, כחומר ביד היוצר: מעשי חכמים בספרות חז"ל, ירושלים 2011, עמ' 20.

שמוגדר בכינויים 'תלמיד חכם', 'תלמיד ותיק' וכינויים נוספים המעידים על היותו שייך למעמד התלמידים.⁹

הדמות העיקרית שנותרה בזיכרון הדורות היא דמותו של ר' יוחנן בן זכאי (להלן: ריב"ז). תפקידו של ריב"ז כמורה הוצג באופן דומיננטי, ואילו המידע על התלמידים הוא חלקי ביותר ומתחלק לשתי סוגות מרכזיות.

1. קבוצה אנונימית של תלמידים

ה'תלמידים' בני הדור הראשון מזוהים על פי רוב בשם קולקטיבי סתמי ואף שאלותיהם נשאלות באופן קבוצתי ואנונימי; התיאור כולו נכתב בגוף שלישי ומשובצים בו ציטוטים של הדוברים. דוגמה אופיינית לתיאור כזה היא הברייתא הבאה:

הבודק אוכל בדמעו. מפקיח הגל אין אוכל בדמעו. שאלו תלמידיו את רבן יוחנן בן זכאי: בודק מהו שיאכל? אמ' להן: אינו אוכל. אמרו לו: לימדתנו שיאכל. אמ' להם: יפה אמרתם, מעשה שעשו ידי¹⁰ וראו עיני ושכחתי כששמעו אזני על אחת כמה וכמה. ולא שלא היה יודע אלא שהיה מבקש לזרז את התלמידים. ויש אומרים את הלל הזקן שאלו, ולא שלא היה יודע אלא שהיה מבקש לזרז את התלמידים (תוספתא אהלות פט"ז ה"ח, מהד' צוקרמנדל עמ' 614).¹¹

מטרת התיאור אינה מסקנה הלכתית גרידא אלא גם שיקוף של תהליך הלימוד בבית המדרש. התלמידים מכונים "תלמידיו" או "התלמידים" ומעשיהם כתובים בלשון רבים: "שאלו", "אמ' להן", "אמרו לו לימדתנו". לעומתם ניצב החכם, כשהוא מנהל שיח מול האמירה הקולקטיבית וההומוגנית. מטרתו של החכם דידקטית, "לזרז את התלמידים" כולם, ואפילו השבח שהוא חולק להם הוא שבח כללי: "יפה אמרתם". ייתכן שאחד התלמידים שימש כדובר הקבוצה, אך התוספתא אינה עוסקת בכך ונראה שהיא מתמקדת בדרך ההוראה של ריב"ז, בעוד התלמידים הם דמות משנית קולקטיבית שמשרתת את הצגת הפן הדידקטי של החכם. החכם ענה לתשובת התלמידים באופן שסתר את מה שלימדם

9. להרחבה ולמקורות נוספים ראו י"ש האיתן, התלמיד: מעמדו, עולמו ועיסוקיו בחברת החכמים בימי המשנה (70-220), עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשפ"ב, עמ' 27-33 וכן מעמ' 187 ואילך.

10. הניסוח עורר מחלוקת בין החוקרים בשאלת ייחוסו של ריב"ז ככוהן. ראו למשל כבר אצל ז' ספראי, 'בחנינות חדשות לבעיית מעמדו ומעשיו של רבן יוחנן בן זכאי לאחר החורבן', בתוך: י' גפני (עורך), מחקרים בתולדות ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים 1994, עמ' 63-67.

11. לפי כ"י וינה. ראו ניסוח זהה בהלכה אחרת: תוספתא פרה פ"ד ה"ז, מהד' צוקרמנדל עמ' 633. הצורה 'לזרז' מופיעה רק בשני מקורות אלו בספרות התנאים ומשמעותה כנראה להמריצים ללמוד ולחזור על לימודם. במקבילה בספרי במדבר מצאנו: "לחזק את התלמידים" (ספרי במדבר פיסקא קכג, מהד' כהנא עמ' לח). בהשתלשלות ההיסטורית של המעשה ומקבילותיו עסק ז' ספראי, משנת ארץ ישראל - אהלות, קבוצת יבנה תש"ף, עמ' 470-472.

בעבר, ולפי הערת העורך נהג כך בכוונה. מטרת הערת העריכה היא הגנה על מעשי החכם או האדרת שמו כפדגוג, והסיפור אכן תורם לשתי המטרות.¹² האמירה המגוננת משקפת עמדה הרואה את החכם - ולא את ההלכה הנלמדת - כעומד במוקד הסיפור.

תופעה זו חוזרת במקורות תנאיים נוספים.¹³ מעשה אחר מתאר קבוצת תלמידים שהלכה אחרי חמורו של ריב"ז,¹⁴ ומקור נוסף מתאר את מחשבותיו של ריב"ז ולבטיו מול התלמידים, ללא תיעוד של קולם הם.¹⁵

משנה מפורסמת עוסקת בחמשת תלמידיו של ריב"ז¹⁶ ואחריה מתוארת פנייתו של הרב: "אמר להם צאו וראו איזוהי דרך טובה [בדפוסים: ישרה] שידבק בה האדם".¹⁷ במשנה מתוארים חמשת התלמידים בזמן התמחותם באופן ייחודי ותקדימי, אך התיאור משקף את נקודת מבטו של החכם, ש"היה מונה שבחן", כלומר הגדיר את החוזקות המגוונות של תלמידיו. חוזקות אלו מתבססות הן על זיהוי נטיות נפש, הן על זיהוי סגנונות הלמידה של התלמידים - והצגתן חושפת היכרות קרובה ומעמיקה בין החכם לתלמידיו.

על רקע היכרות זו, ריב"ז השווה בין התלמידים ואף יצר ביניהם מעין תחרות, כששאל אותם שאלה אחת. תפקידם של התלמידים היה להגיב לדברי רבם ואכן כל אחד מהם השיב ובכך שיקף את עולמו אך לא כביטוי של יוזמה עצמאית אלא כהיענות לחכם. בשלב הבא בחר ריב"ז אחד או שניים מהתלמידים ואישר את דבריהם כמעולים במיוחד. המשנה בחרה דימוי של כף מאזניים, המבליט את ההשוואה בין התלמידים. פעמיים נבחר ר' אלעזר בן ערך כתלמיד המועדף על רבו: "רואה אני את דברי ר' אלעזר בן ערך מדבריהם". יש לשים לב שריב"ז אינו מצטט את תוכן האמירה, אלא משתמש בשם התלמיד, דבר המעצים את ההשוואה בין אישיות התלמידים ולא רק את ההשוואה בין דבריהם. אף שהתלמידים השיבו כולם באותו סדר לשאלת הרב, המשנה מספרת רק על תגובת ריב"ז, ולא ניתן לדעת אם הגיבו התלמידים זה לזה וכיצד הגיבו. יתרה מכך, כבר לאחר השאלה

12. תודה לחברתי חגית כהן על הערתה זו.

13. ראו למשל תוספתא בבא קמא פ"ז ה"ב, מהד' ליברמן עמ' 28.

14. ספרי דברים פ"סקא שה, מהד' פינקלשטיין עמ' 325.

15. תוספתא כלים בבא מציעא פ"ה ה"ט, מהד' צוקרמנדל עמ' 586: "אמר רבן יוחנן בן זכאי אוי לי אם אומר אוי לי אם לא אומר אם אומר עכשיו מלמד אני את הרמאין לרמות אם לא אומר עכשיו אני מונע את התלמוד ואטמא את הטהרות...". דאגתו של ריב"ז נתונה לשדר שעלול לעבור לציבור, אך במקביל הוא דואג גם לאיכות הלימוד של תלמידיו.

16. משנה, אבות פ"ב מ"ח (מהד' שרביט עמ' 94). לדעת אלון המשנה סכמטית ואינה משקפת תקופה היסטורית אחת. ראו ג' אלון, מחקרים בתולדות ישראל, תל אביב תשי"ז, כרך א, עמ' 302-303. אבל ראו ב"צ דינור, דורות ורשומות: מחקרים ועיונים בהיסטוריוגרפיה הישראלית ד, ירושלים תשל"ח, עמ' 82, שטען כי הם החמישה שבחר ריב"ז לקחת עימו ליבנה מבית מדרשו שבירושלים על מנת שייסיעו לו בשיקום לאחר החורבן, אם כי לא מצאנו שכולם היו עימו ביבנה.

17. משנה, אבות פ"ב מ"ט (מהד' שרביט עמ' 98).

הראשונה שיבח ריב"ז את תשובת אחד מהם, ובכל זאת לא שינו התלמידים האחרים את תשובותיהם ולא למדו מתשובת חברים והדיון המשיך להתנהל בין החכם לבין כל אחד מהם בנפרד ובאופן עצמאי.

לאורך כל הדיון, המשנה מתארת את התלמידים מבעד לעיני החכם: ריב"ז הוא שמגדיר את תכונתו של כל תלמיד, הוא שקובע מי ראוי ו"מכריע את כולם" והוא שמעניק ציון ומסיים את הדיון בהכרעה. משנה ציורית זו אינה מוסרת אם התלמידים הזדהו עם הגדרתו של ריב"ז ואף לא אם קיבלו את הכרעתו. אומנם דבריהם מופיעים בהמשך המשניות ("הוא היה אומר..."), אך רק כסיכום השקפת עולמם בזמן היותם חכמים. כלומר רק עם הפיכתם לחכמים, נאספו דבריהם ונמצאו ראויים לשימור בפני עצמם. נראה שהתיאור נועד בעיקר להצגת דמותו של ריב"ז כמורה נערץ שמכיר את תלמידיו, מדריך אותם גם בחיי היומיום ("צאו וראו"), מאפשר להם להשמיע דעות שונות בדיון ומנווט את מסקנותיהם.

חכם מרכזי אחר בדור הראשון היה ר' דוסא ואף הוא הותיר רישומו על הדורות הבאים. מעניין שהתפקיד הרשמי הראשון שניתן לתלמידים הוענק בדור זה לא על ידי ריב"ז אלא על ידי ר' דוסא:

אמר ר' יהודה: מעשה במקוה שבין אושה לשפרעם ושל שפרעם היה והיה ר' דוסא משיב עליה שני תלמידי חכמים כדי שיהיו בו המים ארבעים סאה (תוספתא מקוואות פ"ו ה"ב, מהד' צוקרמנדל עמ' 658).

גם במעשה זה מתוארים התלמידים בגוף שלישי בצילו של החכם ש'הושיב' אותם. התלמידים מונו לפקח על כשרותו של המקוה,¹⁸ ונראה שלפי רבי דוסא לא די בשני פקחים רגילים, אלא יש צורך במי שיודע את ההלכות המסובכות של מקוה כשר.¹⁹ ואכן בהמשך מסופר בתוספתא על מקוה אחר באותו אזור שהיה חשש ש"נכנסו גויים וזלפוהו [או: חלפוהו] בלילה וחזרו ומילאוהו בקילון" כלומר רוקנו לתוכו מים שאובים. במקרה ההוא, ר' חנינא בן תרדיון, החכם שגר בסיכנין הקרובה, פסל את המקוה.

אם כך, בדור זה לראשונה מתוארים תלמידים כשותפים לעולם החכמים, לראשונה הם מוזכרים בשם 'תלמידים' ולעיתים הם גמנים במספרם. אכן, למרות כל זאת, גם בדור זה התלמידים עודם דמויות משניות, כשהמטרה המרכזית בהצגתם היא היכרות עם בית המדרש ועם דמותו של החכם. אף אם מובאים ציטוטים מפהם של התלמידים בגוף ראשון, הם מופיעים כדיבור ישיר, כלומר כחלק מהסיפור שסיפר מתבונן חיצוני בגוף שלישי.

18. J. Neusner, *The Tosefta Translated from the Hebrew*, Fourth Division Neziqin, New York, 1981, p. 253 (6:2).

19. ראו הסברו של ר' יהודה במקרה הזה בתוספתא אהלות פ"ז ה"ב, מהד' צוקרמנדל עמ' 616.

2. סיפורים על תלמידים ספציפיים

קשה למצוא עדות אישית של תלמיד מן הדור הראשון על תקופת התמחותו. אומנם מסורות הלכתיות הובאו מפי ר' יהושע ור' אליעזר בגוף ראשון,²⁰ אך סיפורים על תקופת ההתמחות אצל החכם נדירים. בתוספתא מצוי מעשה על הליכתו של אחד התלמידים לריב"ז:

מעשה שהלך ר' יהושע אצל רבן יוחנן בן זכאי לברור חיל והיו בני עיירות מוציאים להן תאנין. אמרו לו: מה אנו לעשר? אמ' להם: אם לנין אנו חייבין לעשר ואם לאו פטורין מלעשר

(תוספתא מעשרות פ"ב ה"ב, מהד' ליברמן עמ' 230-231).²¹

ההקשר הוא הלכתי. התוספתא דנה בדיני מעשרות של "החמרין ובעלי בתים" שהיו עוברים ממקום למקום ולפעמים לנים בדרך. מן הלשון "מוציאים להן" אנו למדים שר' יהושע הלך עם תלמידים נוספים. התלמידים מוצגים כקבוצה אנונימית הפונה אל ר' יהושע בשאלה המעשית: "מה אנו לעשר", ומפנייתם לר' יהושע ניתן ללמוד שהוא היה התלמיד החשוב ביניהם ואולי היה כבר חכם בזמן שהלך אל רבו. לענייננו, גם כשהמקורות מן הדור הראשון מתייחסים לתלמידים ספציפיים, הן ר' יהושע הן התלמידים הצעירים מתוארים בגוף שלישי. מעשה נוסף מתאר את הרצאתו של ר' אליעזר בן ערך לפני ריב"ז,²² וגם מעשה זה אמור בגוף שלישי.

20. ראו דבריו של ר' יהושע במשנה "אמר רבי יהושע מקובל אני מרבן יוחנן בן זכאי ששמע מרבו ורבו מרבו הלכה למשה מסיני" (עדויות פ"ח מ"ז. בכ"י קופמן חסר, והנוסח על פי כ"י פרמה) וכן דברי ר' אליעזר על אודות מעשר שני בעמון ומואב בשביעית, במשנה, ידיים פ"ד מ"ב (ומקבילה בתוספתא ידיים פ"ב ה"ז, מהד' צוקרמנדל עמ' 683), על לשון זו ראו כבר אצל W. Bacher, *Tradition Und Tradenten in Den Schulen Palästinas Und Babylonien: Studien und Materialien zur Entstehungsgeschichte des Talmuds*, Leipzig 1914, pp. 25-26. ניתוח המחלוקת ראו אצל מ' כהנא, 'עיונים בעיצובה של המחלוקת במשנה ובמגמותיה', תרביץ עג (תשס"ד), עמ' 51-64. בין השיטין שם הוא רואה דיון במידת סמכותם של חכמים.

21. 'י שחר', 'לאחריתו של גולה ירושלמי: האם עבר רבן יוחנן בן זכאי מיבנה לברור חיל?', חידושים בחקר ירושלים יא (תשס"ו), עמ' 205-209, סבור שהלשון "הלך אצל" מצביעה דווקא על מי שהגיע ליעדו ומכך רוצה להוכיח שלשון התוספתא משובשת (וכן שריב"ז לא גר בברור חיל). אך הלשון "הלך אצל" בתוספתא מתארת הליכה אל מקום החכם, ולא הגעה למקומו. שחר עצמו מצביע על מאפיינים מקוריים דווקא בנוסח התוספתא (שם, עמ' 209, הערה 22) ולדעתי גם הפירוט שבתוספתא ולשון השאלה שבה מעידים על מקוריותה. מן הירושלמי מעשרות פ"ב ה"ג, מט ע"ד (עמ' 269-270) משמע שר' יהושע הלך עם ריב"ז רבו ולא אליו, ולשון הירושלמי "הלך אחר" אכן מתאימה להליכה עם חכם. אך הסיפור בתוספתא מעיד אחרת: ר' יהושע היה החכם החשוב ואילו פנו בשאלה. אם היה במחיצת רבו, בוודאי היו פונים אל ריב"ז עצמו.

22. תוספתא חגיגה פ"ב ה"א, מהד' ליברמן עמ' 380. על הסיפור ראו ש' פכטר, 'העברת מסורת הסוד: בין דרישה להרצאה', דעת 53 (תשס"ד), עמ' 5-30.

ב. הדור השני – תלמידי רבן גמליאל, ר' יהושע ור' אליעזר

בדור יבנה השני התרחב היקף תיאורי התלמידים והם מוצגים בצורה עשירה ומפורטת יותר. מעבר לכך, ניתן לזהות גם שינוי בלשון המקורות: בדור זה ניתנה לראשונה 'במה' לתלמידים והתאפשר להם לתאר את מעשיהם ומחשבותיהם. חלק מן המקורות ממשיכים לספר על התלמידים בגוף שלישי – כגון ר' ישמעאל ששאל את ר' יהושע²³ – אך אנו מוצאים בדור זה גם סיפורים בגוף ראשון ('אני') והשינוי הלשוני עשוי להעיד גם על שינוי נרטיבי של מעמד התלמידים ומקומם בבית המדרש.

1. סיפורים אישיים על דיון הלכתי

לעומת הניסוח "שאלו תלמידיו" שראינו בדור הראשון, כמעט כל המקורות שבהם מספרים התלמידים בגוף ראשון, "שאלתי", מתייחסים לדור יבנה השני. חכמים סיפרו בגוף ראשון על דיונים שנערכו בהיותם תלמידים, ומעבר למסקנה ההלכתית הוסיפו פרטים שמעבים את התיאור, כגון מקום הדיון או שלביו. בתיאורים אלו בולטת דמותו של ר' אליעזר בן הורקנוס ודמותם של תלמידיו.

ר' אלעאי לדוגמה סיפר ששאל את רבותיו בעניין פלוני והעביר מסורות בין ר' יהושע לר' אליעזר:

אמר ר' אלעאי: שאלתי את ר' יהושע... אמ' לי פטורות. וכשבאתי ושאלתי את ר' ליעזר אמ' לי... וכשבאתי והרציתי דברים לפני ר' לעזר בן עזריה אמ' לי: הברית! אילו דברים נאמרו מהר חורב

(תוספתא חלה פ"א ה"ו, מהד' ליברמן עמ' 276).

התיאור ארוך וכולל שלושה שלבים; ר' אלעאי אינו מסתפק במסקנה ההלכתית אלא מפרט את כל שלבי הבירור ההלכתי שערך כתלמיד. סיפור אישי זה הוא חלק מפועלו של ר' אלעאי בשימור שיטת ר' אליעזר רבו. סיפור דומה מופיע בתוספתא פאה פ"ג ה"ה (מהד' ליברמן עמ' 51), בדיון על אודות שכחת עומרים, ושם תגובתו של ר' אלעזר בן עזריה זהה בתוכנה אך באה במילים נרדפות: "התורה! אילו דברים נאמרו מסיני"²⁴. בשני המקרים נראה שההלכות היו מוכרות רק לפי המסורת שבידי ר' יהושע. בעקבות הרצאת הדברים זכה ר' אלעאי לאישור ושבח למסורת רבו בלשון שבועה, ובשניהם קבע ר' אלעזר בן עזריה שהדברים נאמרו מסיני.

במקום אחר פירט ר' אלעאי את השמועות ששמע מרבו ואת מאמציו לבסס שמועות אלו בעזרת תלמידים נוספים:

23. ראו משנה, עבודה זרה פ"ב מ"ה: "אמר רבי יהודה שאל רבי ישמעאל את רבי יהושע שהיו מהלכין בדרך".

24. אכן למרות האישור, המשנה (פאה פ"ו מ"ב) הביאה להלכה את דברי ר' יהושע. ראו ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה: ביאור ארוך לתוספתא, ירושלים תשנ"ג², פאה, עמ' 162-164.

אמר רבי אלעאי: שמעתי מרבי אליעזר ואפילו היא כבית כור, וכן שמעתי ממנו אנשי חצר ששכח אחד מהן... וכן שמעתי ממנו... וחזרתי על כל תלמידיו ובקשתי לי חבר ולא מצאתי

(משנה, עירובין פ"ב מ"ו).

אומנם לפנינו רמז לדיון עצמאי בין התלמידים, אך מטרתו של דיון זה היא בירור דברי החכם בלבד.

גם ר' יוסי בן דורמסקית סיפר בגוף ראשון על דיון הלכתי שניהל עם ר' אליעזר, כשהיה חלק מקבוצה אנונימית:

אני הייתי עם זקנים הראשונים כשבאין מיבנה ללוד ובאתי ומצאתי את ר' אליעזר שהיה יושב בחנות של נחתומין בלוד. אמר: מה חידוש היה לכם בבית המדרש היום? אמרתי לו: תלמידך אנו ומימך אנו שותין (תוספתא ידיים פ"ב ה"ז, מהד' צוקרמנדל עמ' 683).

התוספתא איננה מוסרת מי היו "זקנים הראשונים" אלו אך ברור שהדובר הוא אחד מהם - והוא מציג את מקומם של התלמידים כנחות מן החכם.

בתחום פרשנות המקרא, במכילתא דר' ישמעאל נמצא שר' חנינא סיפר ששאל את ר' אליעזר בן הורקנוס ב"מתיבתא רבא" כמה שאלות על פסוקי חומש שמות - והמדרש מוסר הן את שאלותיו הן את תשובות החכם.²⁵

2. סיפורי חוויה אישית

מעבר לתיעוד דיונים הלכתיים בגוף ראשון, מתעדים המקורות סיפורים אישיים של סיטואציות מתקופת ההתמחות של התלמידים.²⁶ מעשים אלו סופרו בגוף ראשון על ידי תלמידים שנכחו בהם, ומטרת רובם ללמד הלכה. רבים מהם סופרו מפי תלמידי רבן גמליאל. ראשון להם הוא בנו של רבן גמליאל עצמו. רשב"ג העיד על עצמו "כל ימי גדלתי בין החכמ"²⁷, וילדותו השפיעה על תובנות החיים שלו. במקום אחר סיפר רשב"ג על נוכחותו

25. מכילתא דרבי ישמעאל מסכתא דעמלק בשלח פרשה א, מהד' הורוויץ-רבין עמ' 177: "א"ר חנינא דבר זה שאלתי את ר' אלעזר במתיבתא רבא רפידים מהו, אמר לי כמשמעו. ועוד אמר רבי חנינא שאלתי את רבי אלעזר מה ראו ישראל לפדות פטרי חמורים ולא פטרי סוסים וגמלים אמר לי גזרת מלך היא...". היימן סבור שהוא ר' חנינא בן חנינא שנדר נזירות. ראו א"מ היימן, תולדות תנאים ואמוראים ב, ירושלים תשכ"ד, עמ' 477.

26. כחלק ממהותו של 'שימוש חכמים'. לא נעסוק במושג זה במאמר, על אף חשיבותו הרבה. להרחבה ראו האיתן (לעיל, הערה 9), עמ' 70-86.

27. משנה, אבות פ"א מ"ז (מהד' שרביט עמ' 77).

בבית הדין של אביו, וסיפורו קטוע ללא מסקנה הלכתית.²⁸ הדובר היה באותה תקופה תלמיד צעיר, קודם שנפטר אביו, וישב רחוק מכדי לשמוע את מסקנת הדיון ההלכתי. מפתיע לגלות שחכמים שימרו את הסיפור הקטוע כמות שהוא, כמזכרת מבית המדרש ביבנה, אף שאינו תורם לדיון ההלכתי.

תלמיד בולט של רבן גמליאל בתחום זה הוא ר' אלעזר בר' צדוק. החכם סיפר רבות על שהייתו כתלמיד בבית רבן גמליאל, "פעמים הרבה אכלנו בבית רבן גמליאל", ופירט הנהגות שראה בביתו של הנשיא בסעודות שבת וחג.²⁹ זיכרונותיו הפכו לחלק מן הדיון ההלכתי, וחכמים למדו מהם הלכה למעשה. לפי התרשמותי, ר' אלעזר בר' צדוק תיאר את מעשיו כמתלווה לאביו ולכן השתמש בלשון רבים:

אמ' ר' לעזר בי ר' צדוק: פעם אחת היינו יושבין לפני רבן גמליאל בבית המדרש בלוד, ובא זוגן הממונה ואמ': הגיע עת לבער החמץ. הלכתי אני ואבא לבית רבן גמליאל וביערנו את החמץ

(תוספתא פסחים פ"ג ה"א, מהד' ליברמן עמ' 154).³⁰

הלשון "היינו יושבין" מתארת את הצעיר עם אביו, "אני ואבא". נראה שגם בתיאורים האחרים על ביתו של רבן גמליאל, תיאר ר' צדוק עצמו בצילו של אביו.

28. משנה, ידיים פ"ג מ"ב: "אמר רבן [בדפוס: ר"ש בן] גמליאל מעשה באשה אחת שבאה לפני אבא אמרה לו נכנסו ידיי לאויר כלי חרש אמר לה [בתי] ובמה הייתה טומאתו ולא שמעתי מה אמרה לו". בכתבי היד (קויפמן, פרמה 2596 ופרמה 3173 וכן בקטע גניזה T-SE1.151 ו T-SNS330.2) הסיפור הוא מפי רבן גמליאל עצמו. לדעתי, שמו של רשב"ג מתאים יותר ללשון "לפני אבא", אך יש לסייג שבדרך כלל כתבי היד מקוריים יותר. אם אכן מדובר על רבן גמליאל עצמו - זהו תיאור חריג ביותר מן הדור הראשון.

29. תוספתא ביצה פ"ב ה"ג-ה"טז, מהד' ליברמן עמ' 290-291: "של בית רבן גמליאל היו מכבדין בין המטות ביום טוב. אמר ר' לעזר בי ר' צדוק פעמים הרבה אכלנו בבית רבן גמליאל ולא ראיתם שהן מכבדין את המטות אלא... אמרו לו אם כן אף בשבת מותר לעשות כן. של בית רבן גמליאל היו מכניסין את המוגמר במגופה. אמ' ר' לעזר בי ר' צדוק פעמים הרבה אכלנו בבית רבן גמליאל ולא ראיתם שהם מכניסין את המוגמר במגופה אלא... אמרו לו אם כן אף בשבת מותר לעשות כן. אמ' ר' לעזר בי ר' צדוק פעם אחת היה אבא מיסב לפני רבן גמליאל והביאו לפניו אנגרון ואכסרון ועליהן פלפלין שחוקות ומשך אבא את ידו מהן אמ' לו אל תחוש להן מערב יום טוב הן שחוקות". על רצף המעשים המוצגים שם ראו ב"צ וחולד, 'סיפורי רבן גמליאל במשנה ובתוספתא', דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות ד/1 (תשכ"ז), עמ' 143-144. ודוגמה נוספת להלן בסמוך בגוף הטקסט.

30. ראו ש"י פרידמן, לתורתם של תנאים: אסופות מחקרים מתודולוגיים ועיוניים, ירושלים 2013, עמ'

לעיתים דנו כמה תלמידים מה עשה רבן גמליאל על מנת ללמוד ממנו הלכה למעשה:

ומעשה ברבן גמליאל ואונקלס הגר שהיו באין באשקלון, וטבל רבן גמליאל במרחץ ואונקלס הגר בים. אמר ר' יהשע בן קבוסיי: עמהן הייתי ולא טבל רבן גמליאל אלא בים

(תוספתא מקוואות פ"ו ה"ג, מהד' צוקרמנדל עמ' 658).³¹

באחד ממסעותיו שהה רבן גמליאל באשקלון הנוכרית, וחכמים שימרו מסורת שלפיה הוא התיר לעצמו לרחוץ בבית מרחץ פגני. לעומת זאת, אחד התלמידים מזה וסיפר על שהייתו במקום בגוף ראשון. כך הוכיח שהמסורת אינה מדויקת ואין ללמוד ממנה להלכה. פרט לדיונים הלכתיים, סיפרו התלמידים-לשעבר גם על שאירע בבית מדרשו של רבן גמליאל. כזו היא עדותו של ר' יוחנן בן גורי על מינויו בבית המדרש ביבנה:

מעיד אני עלי שמים וארץ שיותר מחמשה פעמים נתקנתר על ידי עקיבה לפני רבן גמליאל ביבנה שהייתי קובל עליו והיה מקנתרו

(ספרי דברים פיסקא א, מהד' פינקלשטיין עמ' 4-3).³²

וכאלו הם דברי ר' אלעזר בן צדוק בעקבות אירוע בבית המדרש:

מעשה בר' חנניה בן חנניה שהדירו אביו בנזיר והביאו אביו לפני רבן גמליאל... עמד ונשקו על ראשו. אמר: מובטח אני בזה שאין נפטר מן העולם עד שמורה הוראות. ולא נפטר מן העולם עד שהורה הוראות בישראל. אמר ר' אלעזר בר' צדוק: אני ראיתי שהיה מורה הוראות בישראל

(תוספתא נדה פ"ה הט"ו, מהד' צוקרמנדל עמ' 646).³³

המילים "אני ראיתי" באות כהוכחה לנכונות הסיפור ומתוך הערכה לאבחנתו של החכם. ייתכן שר' צדוק ראה את התקיימות דברי רבו לאחר זמן, אך הדברים מובאים בסיפור מתוך הערכה של תלמיד אל מול רבו.

31. אצל ש' ליברמן, תוספתא ראשונים, ניו יורק וירושלים תשנ"ט, ד, עמ' 30 מובאים חילופי גרסאות רבים בשמו של התלמיד.

32. בתורת כוהנים קדושים פרק ב ד, מהד' ווייס פט ע"א: "יותר מארבעה וחמישה פעמים לקה עקיבא על ידי לפני רבן גמליאל". אין לדעת מהי משמעות ההלקאה בהקשר זה, אם כי ברור שלא מדובר בהלקאה פיזית. אורבך משער שמדובר בנידוי ר' עקיבא, זאת בעקבות מסורת אמוראית בירושלמי. ראו א"א אורבך, מעולמם של חכמים: קובץ מחקרים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 335.

33. בירושלמי נזיר פ"ד ה"ו, נג ע"ג (עמ' 1111) נאמר עליו מפי רבן גמליאל "בטוח אני שאי את יוצא מן הזיקנה עד שתורה הוראות" ושם ר' אלעזר בר צדוק מעיד שהורה כבר ביבנה. היימן (לעיל, הערה 27), עמ' 477 מציע לזהותו עם רבי חנינא ששאל באותו דור את ר' אליעזר.

מעבר לסיפורים על רבן גמליאל, המקורות מתעדים תלמידים שסיפרו על חוויות אישיות, ואלו היו חלק מדיון הלכתי לגבי תקדימים שנהגו בעבר. ר' אלעזר בן ר' צדוק סיפר פעמים רבות על הנהגות מימי הבית, ובכמה מקרים סיפר בגוף ראשון מזיכרונותיו.³⁴ סיפור אחר מעברו של ר' צדוק מתאר את תקופת התמחותו אצל יוחנן בן החרנית, שאינו מוזכר בכינוי 'רבי', אך הקפיד מאוד על הלכות טהרה וייתכן שנחשב חסיד ולא חכם.³⁵ באופן עקבי ניתן לזהות את ר' אלעזר בן ר' צדוק כמשמר חוויות אישיות לאורך תקופת התמחותו הארוכה – מאז היותו תינוק על כתפי אביו ועד עדות לאחר שנים רבות על תלמיד שצמח בבית המדרש והפך למורה הוראה.

תלמיד נוסף מתלמידי דור זה שבולט בסיפוריו האישיים הוא ר' עקיבא. ר' עקיבא הרבה לספר בגוף ראשון על תקופת התמחותו, הן על שאלותיו הרבות הן על חוויות אישיות, וסיפוריו מפורטים ומלאים. במשנה במסכת כריתות³⁶ מופיע רצף של ארבע שאלות ששאל ר' עקיבא את רבותיו, רבן גמליאל ור' יהושע. שתי משניות כתובות בגוף ראשון, "שאלתי", ושתיים בנסתר: "ועוד שאלן". מעבר לדיון ההלכתי הממושך, בתיאורי ר' עקיבא כתלמיד מופיעים המיקום, הזמן ונסיבות האירוע. תיאור אחר משקף את היקף לימודיו של ר' עקיבא אצל ר' אליעזר.³⁷

סיפור אישי אחר דומה לסיפורו של בן דורו, ר' אלעאי, ומתאר דיונים הלכתיים ומעבר מסורות בין שני רבותיו הגדולים:

34. בדיון על מיתות בית דין, בתוספתא סנהדרין פ"ט ה"א, מהד' צוקרמנדל עמ' 429: "אמר ר' אלעזר בר' צדוק תינוק הייתי והייתי רכוב על כתיפו של אבא וראיתי בת כהן שזינתה והקיפיה חבילי זמורות ושרפיה". בדיון על ט' באב, בתוספתא תענית פ"ג ה"ו, מהד' ליברמן, עמ' 338-339: "אמר ר' לעזר בי ר' צדוק אני הייתי מבני סנואה בן בנימן וחל תשעה באב להיות בשבת ודחינוהו לאחר שבת והיינו מתענין ולא משלימין".

35. תוספתא סוכה פ"ב ה"ג, מהד' ליברמן עמ' 261: "אמר ר' לעזר בי ר' צדוק כשהייתי למד אצל יוחנן בן החרנית ראיתי שהוא אוכל פת חריבה שהיו שני בצרות באתי ואמרתי לאבא ואמר לי הילך זיתים לו הולכתי לו זיתים נטלן והסתכל בהן וראן שהן לחין אמר איני אוכל זיתים באתי ואמרתי לאבא אמר לי לך אמור לו מנוקבת היתה כדברי בית הלל אלא שסתמוה שמרים". על הלשון 'למד אצל' ראו האיתן (לעיל, הערה 9) עמ' 158. על החסידים בתקופה זו ראו א' אופנהיימר, ר' יהודה הנשיא, ירושלים תשס"ז, עמ' 103-109.

36. משנה, כריתות פ"ג מ"ז ואילך: "אמר רבי עקיבא: שאלתי את רבן גמליאל ואת רבי יהושע באטלס של אנאים שהלכו ליקח בהמה למשתה בנו של רבן גמליאל..." (הסיום חסר בכ"י קויפמן). על בניית רצף השאלות בצורה מכוונת ראו כהנא (לעיל, הערה 18), עמ' 51-81, ולעומתו א' וולפיש, 'מן הנעשה בתחום המשנה', נטועים יג (תשס"ה), עמ' 135-136 (וראו שם השוואה לשאלה אחרת ששאל ר' עקיבא את רבן גמליאל ור' יהושע במשנה, נגעים פ"ז מ"ד).

37. ראו תוספתא סנהדרין פ"א ה"ה, מהד' צוקרמנדל עמ' 431: "שלש מאות הלכות היה ר' אליעזר דורש במכשפה לא תחיה ולא למדתי הימנו אלא שני דברים".

אמר רבי עקיבה: דנתי לפני רבי אליעזר... אמר לי: מה זה ר' [בדפוס חסר "ר"] עקיבה, אין דנין כאן מקל וחומר. וכשבאתי והרציתי דברים לפני רבי יהושע, אמר לי: יפה אמרתה אלא כך אמרו הלכה

(משנה, נזיר פ"ז מ"ד).

מעבר אחר של מסורות התרחש בין בבל לארץ על ידי ר' עקיבא תחת סמכותו של רבן גמליאל:

אמר רבי עקיבה: כשירדתי לנהרדעא לעבור השנה מצאני [בדפוס: מצאתי] נחמיה איש בית דלי. אמר לי: שמעתי שאין משיאין את האשה בארץ ישראל על פי עד אחד אלא [בדפוס: רבי] יהודה בן בבא, נמיתי [=אמרתי, השבתי] לו כן הדברים, אמר לי: לך ואמור להם משמי, אתם יודעים שהמדינה משבשת בגיסות. מקובל אני מרבן גמליאל הזקן, שמשיאין את האשה על פי עד אחד. וכשבאתי והרציתי את הדברים לפני רבן גמליאל שמח לדברי ואמר: מצינו חבר ל[רבי] יהודה בן בבא... (משנה, יבמות פט"ז מ"ז).³⁸

תיאוריו מאופיינים בפרטים כגון הקשר הזמן והמקום שבו שאל את רבותיו או למד מהם, והדורות הבאים שימרו אותם עם ההקשר.

מעבר לדיונים ההלכתיים, ר' עקיבא סיפר בגוף ראשון כיצד צפה במעשי רבותיו ולמד מהם. כתלמיד הוא עקב אחר הנהגות רבותיו בעת אמירת ההלל בחג הסוכות וראה שנהגו כשיטת בית הלל ולא כפי שנהגו המתפללים.³⁹ חשוב לשים לב שר' עקיבא לא ראה כבדרך אגב, אלא תכנן את המעקב אחר רבותיו ואולי אף בחר מראש מקום תצפית מוצלח.⁴⁰ ר' עקיבא שיתף את שומעיו לא רק במסקנות התצפית, אלא גם באופן ההבטה

38. על הרקע ההיסטורי של משנה זו ראו י' גפני, יהודי בבל בתקופת התלמוד: חיי חברה ורוח, ירושלים 1990, עמ' 78-79. סיפור דומה מפיו של ר' יוחנן בן נורי על לימוד בדרך נמצא בתוספתא כפורים פ"ב ה"ז, מהד' ליברמן עמ' 283-284.

39. ראו משנה, סוכה פ"ג מ"ט: "אמר רבי עקיבה: צופה הייתי ברבן גמליאל וברבי יהושע שכל העם היו מטרפים [בדפוס: מנענעין] את לולביהם והם לא נענעו אלא באנא ה' הושיעה נא בלבד".

40. הפועל 'צפה' מוסבר אצל ח"י קוסובסקי, לשון המשנה, ירושלים תש"ך, עמ' 1514, כ"השקפה והבטה" סתם. אבל לפי בדיקתי הוא מופיע בדרך כלל כמתאר חישובים הלכתיים דווקא. למשל לעניין הגדרת המרחק מירושלים כבתוספתא פסחים פ"ג ה"ב, מהד' ליברמן עמ' 154: "אי זה צופה הוואה ואינו מפסיק [ליברמן: רואה ממש, ללא הר מפסיק]". גם יצירת עירוב בהרים דורשת 'לצפות' ולהעריך את עומקו או את רוחב הכותל, כבתוספתא עירובין פ"ד ה"ב, מהד' ליברמן עמ' 110. הצירוף 'צופה הייתי' מופיע בזיקה לעוד שני תנאים מאותו דור וגם אצלם מדובר בהתבוננות שמטרתה חישובים הלכתיים: פעם אחת בהפלגת הזקנים לרומי סיפר רבן גמליאל על עצמו שהיה צופה והעריך את תחום השבת (תוספתא שבת פ"ג ה"ד, מהד' ליברמן עמ' 62), ובמקום אחר מסופר על בן זומא שלא שם לב למתרחש סביבו והסביר: "צופה הייתי במעשה בראשית ואין בין

ובמקומו כתלמיד. התיאור מאפשר לדמיין אותו עומד על קצות אצבעותיו כדי לראות היטב את רבותיו בשעת התפילה. במקום אחר תיאר כיצד סייע לרבותיו בקיום מצוות מעשר.⁴¹ אם כן, תלמידי הדור השני של התנאים, בני דורם של ר' עקיבא ור' אלעזר בר' צדוק, החלו לספר בגוף ראשון על תקופת התמחותם - הן על דיונים הלכתיים שבהם השתתפו, הן על חוויות שחוו בהקשרים הלכתיים. עם זאת, יש לשים לב שגם בסיפורים הללו החכם הוא שנמצא באור הזרקורים, והתלמידים מספרים איך שאלוהו, כיצד למדו ממנו ועוד. נוסף לכך, סיפורי התלמיד על עצמו מציגים אותו כלומד יחיד ואינם נוטים לתאר את קבוצות התלמידים, מעמדם החברתי והאינטראקציות ביניהם. ה'חבר' שחיפש ר' אלעאי ושמצא רבן גמליאל מתייחס רק לתלמיד נוסף שמשמר מסורת זהה, ולשון הרבים של ר' אלעזר בר' צדוק מתייחסת אליו ואל אביו ואיננה מתארת קבוצת תלמידים. ניתן לשער שר' עקיבא היה מודע יותר מאחרים לתקופת ההתמחות, זכר אותה והתייחס אליה לראשונה כראויה להיחקק במסורת הדורות, כיוון שהתחיל ללמוד בגיל מבוגר יחסית לתלמידים אחרים.⁴² ייתכן שגם תיאוריו כתלמיד יחיד נובעים מהצטרפותו הייחודית כתלמיד בוגר ולא כחלק מקבוצת מתלמידים צעירים.

ג. הדור השלישי - תלמידי ר' עקיבא ור' טרפון

תלמידי ר' עקיבא ור' טרפון החלו את דרכם ביבנה או בלוד לפני מרד בר-כוכבא. אך בדור שאחריהם, המרד, כישלונם והשבר הגדול שבעקבותיו גרמו לחורבן ערים אלו ועימן מרכיבים משמעותיים מעולם החכמים.⁴³ תלמידי הדור השלישי, ביניהם רשב"י ור' יהודה בר אלעאי, הרבו לתעד את העידן שבתם, ושבנו שהו כתלמידים ב"דרום". בתיאוריהם ניתן לזהות התפתחות מעמדית נוספת של התלמידים. חלק מן התלמידים המשיכו למסור

מים העליונים למים התחתונים אפילו טפח" (תוספתא חגיגה פ"ב ה"ו, מהד' ליברמן עמ' 382). נוסח כ"י ארפורט שם: מסתכל, כנוסח הירושלמי). נראה שכן זומא הגדיר את תחומי עולם הסוד במושגים הלכתיים.

41. ראו משנה, מעשר שני פ"ב מ"ז: "אני עשיתי לרבן גמליאל ולר' יהושע את כספן דינרי זהב [כלומר צירפתי מעות מעשר שני כשיטת בית הלל]".

42. "רבי עקיבה למד תורה בן ארבעים שנה" (ספרי דברים פיסקא שנו, מהד' פינקלשטיין עמ' 429). פרידמן רואה את הגרעין הקדום ביותר של אגדה זו באבות דרבי נתן, אך כנראה נעלם מעיניו המקור התנאי בתוספתא "שהוא קדום יותר. ראו S. Friedman, 'A Good Story Deserves to be Retold: The Unfolding of the Akiva Legend', JSIJ 3 (2004), pp. 55-93.

43. על השבר הדתי-לאומי ראו א' אופנהיימר, 'קבוצות אתניות ומסגרות דתיות בספרות התלמודית', בתוך: א' כשר וא' אופנהיימר (עורכים), דור לדור: משלחי תקופת המקרא ועד חתימת התלמוד, תל אביב 1995, עמ' 211. על מקומם של חכמים במרד ראו סקירת ספרות אצל ב"צ רוזנפלד, 'החכמים בדורו של בר-כוכבא ויחסם למרד על פי ספרות התנאים', בתוך: ד' גרא ומ' בן זאב (עורכים), אוהב שלום: מחקרים לכבודו של ישראל פרידמן בן שלום, באר שבע תשס"ה, עמ' 319, הערה 1.

סיפורים אישיים על דיונים הלכתיים כבדורות הקודמים,⁴⁴ ומלבד זאת, בלשונם ניתן לזהות לראשונה התייחסות מסודרת לקבוצת תלמידים מגובשת, המשקפת תודעה קולקטיבית. כך למשל סיפר ר' שמעון:

כששבתי בכפר בית פאגי מצאני תלמיד אחד מתלמידי ר' עקיבא ואמר לי... וכשבאתי והרצתי הדברים לפני חברי בגליל אמרו לי: והלא פסול הוא... ובאתי והרצתי הדברים לפני ר' עקיבא ואמר לי...
(תוספתא מעילה פ"א ה"ה, מהד' צוקרמנדל עמ' 557).

ר' שמעון כלל את תלמידי ר' עקיבא רבו בשם הקיבוצי "תלמידי ר' עקיבא" וציין מפגש עם אחד התלמידים שדר בכפר פאגי.⁴⁵ קבוצה אחרת נקראה בפיו בשם הקיבוצי "חברי בגליל" וייתכן שהיו אלו תלמידי ר' יוחנן בן נורי, בן דורו של רבי עקיבא, חכם מרכזי בגליל שפעל באזור ציפורי. אפשר שהמינוח "חברי בגליל" מבטא הרגשה חברתית תומכת, מעין גילדה מעמדית של תלמידים. יש לשים לב שר' שמעון שימר את דיוני התלמידים בפני עצמם, ורק בסוף סיפור על פנייתו לחכם. דומה שלראשונה ניתן כאן מקום לסיפור על התלמידים כאירוע בעל חשיבות עצמאית, הגם שיעדו של הסיפור הוא אכן הכרעתו של החכם.

בין תלמידי ר' עקיבא וחכמי דורו בולטים מאוד תיאוריו של ר' יהודה בר אלעאי, גם הוא בן הגליל.⁴⁶ ר' יהודה שהיה כתלמיד בלוד וסיפר על תקופת התמחותו החל משלביה הראשונים. הוא התייחד בסיפורים רבים שמסר והרבה להעביר מסורות מכלי ראשון. כתלמיד שימר ר' יהודה את מעשיהם של ר' טרפון (שאצלו למד בצעירותו), ר' עקיבא,

44. ראו למשל תוספתא פרה פ"ה ה"י, מהד' צוקרמנדל עמ' 635: "אמר ר' יוסי בזו הלכה קפצתי לפני ר' עקיבא ואמרתי לפניו". בתוספתא דמאי פ"ה הכ"ב, מהד' ליברמן עמ' 22, סיפר ר' שמעון שזורי: "באתי ושאלתי את ר' טרפון". בספרי במדבר פיסקא קכג, מהד' כהנא עמ' לט, מצאנו: "א' ר' יאשיה נמתי [=אמרתי] לפני ר' יהודה בן בתירה כיצד המום בעובריה הראני בין שתי אצבעותיו יוצא ולו שתי זנבות". וכן בספרי דברים פיסקא ריח, מהד' פינקלשטיין עמ' 251: "אמר רבי יאשיה: שלשה דברים סח לי זעירא משום אנשי ירושלם... וכשבאתי והרצתי הדברים לפני רבי יהודה בן בתירה על שנים הודה לי ועל אחד לא הודה לי...".

45. על בית פאגי ראו G. Reeg, *Die Ortsnamen Israels nach der Rabbinischen Literatur*, Wiesbaden 1989, pp. 365–366. ז' ספראי, "יהודי ירושלים לאחר חורבן בית שני: קדושה ומעשה", במעבה ההר ו (תשע"ז), עמ' 143, סבור כי בית פאגי היה מפרברי ירושלים החרבה ור' שמעון שמע את ההלכה העוסקת באכילת זבחים מן התושבים היהודיים במקום. אם כן הוא, אזי החידוש בסיפור זה גדול, מפני שר' שמעון לא שהה בגליל אלא בדרום ובכל זאת התייעץ עם 'חבריו שבגליל' שהיו קבוצה מובחנת, עוד לפני ששאל את רבו.

46. ז' ספראי, *משנת ארץ ישראל - נדרים, אלון שבות תשע"ט*, עמ' 329: "כל התנאים סיפרו סיפורי מעשה, אך מספר המעשים המיוחדים לרבי יהודה גדול יותר מכלל חכם אחר". ספראי לא התייחס דווקא לתקופת ההתלמדות של ר' יהודה, אך הדברים נכונים במיוחד ביחס אליה.

ר' ישמעאל, ר' אלעזר בן עזריה, אביו ר' אלעאי ואפילו הורקנוס בנו של ר' אליעזר. כמו ר' עקיבא - ויותר ממנו - ר' יהודה פירט את ההקשר של המעשה המתועד: מקומו, זמנו והרקע לסיטואציה ההלכתית.

בסיפוריו האישיים תיאר ר' יהודה - כתלמיד - את הדיונים בבתי המדרש שלפני המרד. כך למשל הוא תיאר את תרומתו האישית לדיון שנערך תחת סמכותו של ר' עקיבא; בשעת דיון בדיני טומאה וטהרה (הכשרת מאכלים לקבל טומאה) השווה ר' יהודה את ההלכה שלימד רבו לדברים שאמר החכם על מאכל אחר, ומתוך כך ביקש לשנות את ההלכה:

[אמר] ר' עקיבא שונה⁴⁷ בחלב שחיטה בכפרים שהוא צריך מחשבה [כלומר כוונה למכור את החלב לאדם גוי, שאינו נפוץ בכפרים] ואין צריך הכשר [הכנה של האוכל לאכילה - פיזית או הלכתית] מפני שהוכשר בשחיטה. אמרתי לפניו: למדתי עולשין שלקטן לבהמה ואחר כך חשב עליהן לאדם [ולא הייתה מחשבה שיוחדה למאכל אדם] אין צריכין הכשר [וזו הוכחה שאין צורך במחשבה מדויקת], שאני אומר יש עליהן משקה טופח [באופן מעשי הם מוכשרים לקבל טומאה על ידי הלחות] - הוכשרו. חזר ר' עקיבא להיות שונה כדברי ר' יהודה

(תוספתא עוקצין פ"ג ה"ב, מהד' צוקרמנדל עמ' 688).⁴⁸

לפי ספראי, לפנינו מחלוקת עקרונית בין ר' עקיבא לבין תלמידו אם ההכשר לטומאת אוכלין הוא מעשי או משפטי. החכם מציג את דעתו, התלמיד חולק עליו בלשון "למדתני",⁴⁹ ובסופו של הדיון החכם מקבל את דעת תלמידו. הסיפור מזכיר את תלמידי הדור הראשון, תלמידיו של ריב"ז, שתיקנו את דברי רבם בלשון "למדתנו רבנו", אך הלשון כאן שונה והתלמיד מספר על המעשה בגוף ראשון. מעבר לשינוי הלשון, לפנינו שינוי בדינמיקה בין התלמיד לחכם - עד כדי אפשרות אמיתית להבעת דעה חדשה של תלמיד. הלה אינו דמות משנית שמגיבה לדברי החכם בתמיהה בלבד ("למדתני") אלא אדם עצמאי ובעל דעה: "שאני אומר....". יתר על כן, עורך התוספתא מעיד שר' עקיבא חזר בו ושינה את הוראתו לפי דברי התלמיד. כאן איננו מוצאים דברי הגנה על מעמדו של החכם.

47. במהדורת פריימן נוסף לנוסח: "[אמר ר' יהודה בתחילה היה ר' עקיבא שונה...]", כנראה בהתאם לנוסח הבלבלי, חולין קכח ע"א. ראו ח' פריימן, תוספתא: כ"י יונה, עם השוואה לנוסח דפוס ראשון ויניציא, רפ"ב וקטעים מהגניזה, עם פירוש הר"ש וביאורים, בני ברק תשע"א, טהרות, כרך שני, עמ' תקי.

48. לפי ז' ספראי, משנת ארץ ישראל - עוקצין, קבוצת יבנה תש"ף, עמ' 103, ההוכחה מעולשין היא שקביעת ההכשר אינה לפי התכנון אלא לפי הביצוע. לא ברור מדוע ספראי מצביע רק על ר' יוסי כתלמיד בדיון זה.

49. פרופ' יואל אליצור העיר לי שייתכן שזוהי לשון כבוד בלבד של תלמיד לרב, ולא ציטוט אמיתי של לימוד שהתקיים בעבר.

תיאור אחר מתייחס לחליצה שנעשתה בבית דינו של ר' טרפון. ר' יהודה סיפר בלשון רבים על שיתוף התלמידים בטקס ההלכתי:

מצוה בדיינין לא מצוה בתלמ'. ר' יהודה אומ': מצוה על כל העומדים שם לומר חלוץ הנעל חלוץ הנעל. אמ' ר' יהודה: מעשה והיינו יושבין לפני ר' טרפון ואמ' לנו: ענו כולכם חלוץ הנעל חלוץ הנעל

(תוספתא יבמות פ"ב ה"ו, מהד' ליברמן עמ' 45).⁵⁰

במקום אחר מובא - בגוף שלישי - מעשה שבמהלכו פגע אחד התלמידים בכבודו של ר' טרפון כשניצחו בדיון הלכתי ואף "צהבו פניו" משמחת הניצחון. ר' עקיבא העיר לו: "תמיה אני עליך אם תאריך ימים בעולם" ולאחר תיאור זה הוסיף ר' יהודה בר אלעאי הערה בעלת נופך אישי: "בפסח היה הדבר וכשבאתי לעצרת אמרתי היכן יהודה בן נחמן אמרו לי הלך לו".⁵¹ בזכות ר' יהודה נוסף מידע על תאריך המעשה, ובדרך אגב נודע לנו שר' יהודה נעדר מבית המדרש בין פסח לעצרת, וייתכן שיצא לחופשה ושהה בביתו שבגליל בזמן זה. לעומת זאת תלמידים אחרים נותרו בלוד בזמן היעדרותו, ור' יהודה יכול היה לשאול אותם על מה שהתרחש בהיעדרו.

ואכן, מעבר לדיונים ההלכתיים, תיאר ר' יהודה את תקופת ההתמחות ואת אורח החיים של קבוצת התלמידים בזמן התלמודות. נראה שר' יהודה ראה את תקופת ההתמחות כחשובה ביותר וסיפר עליה לתלמידיו בהרחבה ובפירוט. מדבריו יש ללמוד גם על התנאים הפיזיים של חיי קבוצת התלמידים, כגון מקומות שהותם ומאכליהם. ר' יהודה תיאר את שהותו לפני ר' טרפון בלוד בעודו קטן,⁵² ובמקום אחר סיפר כיצד ביצע תפקידי שירות בתקופת התמחותו אצל ר' טרפון ואף תיאר אותם באופן ציורי:

שבתי היתה... והלכתי אחר רבי טרפון לביתו. אמר לי: יהודה בני תן לי סנדלי, ונתתי לו, פשט ידו לחלון ונתן לו.⁵³ הימנה מקל. אמר לי: בני בזה טהרתי שלשה מצורעים ולמדתי בה שבע הלכות

(תורת כוהנים מצורע פרשה א, יג, מהד' ווייס ע"ב).⁵⁴

50. ראשית דברי ר' יהודה מופיעה גם במשנה, יבמות פ"ב מ"ו.

51. ספרי במדבר פיסקא קמח, מהד' הורוויץ עמ' 195.

52. תוספתא מגילה פ"ב ה"ח, מהד' ליברמן עמ' 350. ובהמשך: "אמ' ר' קטן הייתי וקריתיה לפני ר' יהודה באושה והיו שם זקנים ולא אמר אחד מהן דבר. אמרו לו: אין מביאין ראייה מן המתיר". חכמים אינם פוסלים שימוש בהוכחה ההיסטורית אלא טוענים נגד דברי רבי באופן ענייני. לדבריהם, העדות על ר' טרפון תורמת לדיון, אך אין טעם להביא הוכחה ממעשיו של ר' יהודה, כי כבר ידוע שהוא מתיר לקטן לקרוא מגילה.

53. ובר"ש: "נתן לי" במקום "נתן לו" - ונראה שתיקן לפי ההקשר. ראו נוסחו של פריימן (לעיל, הערה 50), עמ' רטו.

54. ראו גם מקבילה בתוספתא נגעים פ"ח ה"ב, מהד' צוקרמנדל עמ' 628, ושם מפורט תיאור המקל ששימש כעץ ארז לטהרת המצורע. אמנם בדפוס ראשון הלשון היא "בביתו" אבל לשון זו אינה

לפי אפשטיין,⁵⁵ מדובר בשבוע של תורנות "משמרות התלמידים המשמשים את רבם" ולא רק ביום השבת.⁵⁶ כך או כך, מתיאור זה עולה כי במסגרת התלמודות, הוטל על התלמידים גם תפקיד של שימוש רבם. רצף הסיפורים משקף כי מטרתם העיקרית של המעשים שסיפר ר' יהודה הייתה לימוד הלכה ממעשיהם של חכמים.⁵⁷ מעבר לתיעוד מעשי רבותיו וחבריו, ר' יהודה חשף את מחשבותיו כתלמיד; למשל כשסיפר על אירוע שהתרחש בזמן שהלך אחר רבותיו:

אמ' ר' יהוד': פעם אחת הייתי מהלך אחר ר' עקיבא ואחר ר' אלעזר בן עזריה והגיע זמן קרית שמע. כמדומה אני שנתיאשו מלקרות אלא [כ"י ארפורט: מפני] שהיו עסוקין בצרכי צבור. קריתי ושניתי ואחר כך התחילו הן, וכבר נראת חמה על ראשי ההרים

(תוספתא ברכות פ"א ה"ב, מהד' ליברמן עמ' 2).

ר' יהודה הלך אחר רבותיו לפנות בוקר והגיע זמן הנץ החמה. יש להניח שמטרתו העיקרית הייתה מעקב אחר הנהגת רבותיו וחקיקים במידת האפשר. במקרה זה ר' יהודה שם לב לכך שרבותיו אינם נוהגים כהלכה – זמן קריאת שמע הוא עם הנץ החמה. עובדה זו התמיהה אותו, והוא ניסה למצוא לה הסבר. מענין שר' יהודה לא שאל את החכמים, אלא הסביר לעצמו את מעשיהם כ"אוש". לאחר מכן גילה עצמאות מסוימת ונהג בשונה מהם, בהתאם להלכה שהכיר.⁵⁸ מדברי ר' יהודה ניתן ללמוד שהוא תלה את הפער בזמני הקריאה בעובדה שחכמים היו עסוקים בצרכי ציבור והיו פטורים מקריאת שמע בזמנה, ואילו הוא כתלמיד רק התלווה אליהם והיה עליו לנהוג כרגיל. בין כך ובין כך, מוקד הסיפור אינו נוהגם של החכמים גרידא אלא גם מחשבותיו של התלמיד ומעשיו. מענין לשים לב ששיקול הדעת של התלמיד הובא במקום של כבוד, אף שהתגלה כמוטעה.

מתאימה להתחלה "הלכתי אחר" וכן מופיעים בהלכה זו שיבושים נוספים ("שבת הייתה" ולא "שבת", ועוד). לפי מלמד, החלון הוא שקע בקיר המשמש כמדף. ראו ע"צ מלמד, 'המעשה במשנה כמקור להלכה', תורה שבעל פה ב (תש"ך), עמ' עד. מ' בר-אילן, 'הרפואה בארץ ישראל במאות הראשונות לספירה', קתדרה 91 (תשנ"ט), עמ' 61, מצביע על ר' טרפון כצאצא לשושלת כוהנים שעסקה בטהרת מצורעים.

55. י"ב אפשטיין, מביאות לספרות התנאים, ירושלים תשי"ז, עמ' 427.

56. כמשמעות המילה 'שבת' פעמים רבות בלשון חז"ל. ראו מלמד (לעיל, הערה 56), עמ' עה.

57. ראו לדוגמה משנה, נדרים פ"ו מ"ו: "אמר ר' יהודה מעשה ואסר עלי רבי טרפון ביצים שנתבשלו עמו אמרו לו וכן הדבר". יש להניח שסעד אצל ר' טרפון לאחר שנדר לאסור על עצמו בשר.

58. גילת הסביר שמדובר במחלוקת באשר לזמן קריאת שמע. לדבריו, ר' יהודה נהג כר' אליעזר בן הורקנוס ואילו ר' עקיבא סבר שיש לקרוא אחר הנץ החמה וכך נהג. ראו י"ד גילת, משנתו של ר' אליעזר בן הורקנוס, תל אביב תשכ"ח, עמ' 94.

חלק ניכר מן הסיפורים בפיו של ר' יהודה תועד בלשון רבים, בשם קבוצת תלמידים. בדיון בסוגיה בדיני עירוב חצרות ושיתופי מבואות סיפר ר' יהודה באופן מפורט כיצד והיכן ביטלו התלמידים עדשים לפני שבת:

אמ' ר' יהודה: מעשה והיינו שרוין בחצר בית גלודה בלוד והיינו מבשלין קדירה של עדשים ואחד עומד על פתח מבוי ואו' זכיתי לכם בקדירה של עדשים (תוספתא עירובין פ"ו ה"ב, מהד' ליברמן עמ' 118).⁵⁹

דיווח מפורט זה מוסיף ממד חדש לתיעוד – לראשונה עומדת במרכז התיאור קבוצת התלמידים שהדובר השתייך אליה, ללא אזכור של החכם. פעמים רבות מובא הסיפור כדי להוכיח שנוהגם של התלמידים קיבל אישור מפי רבותיהם. מעניין שר' יהודה אינו תר אחר אישור מפורש ומוכן להסתפק בעובדה שחכמים לא העירו על מעשי התלמידים. דרך לימוד זו בתקופת התנאים ייחודית לר' יהודה. בהלכה נוספת מהלכות עירובין דנה המשנה בהיתר מילוי מים מאמה בחצר, הפעם תחת סמכות חכמים: "אמ' ר' יהודה: מעשה באמת המים שהייתה באה מאבל לצפורי והיינו ממלאין ממנה על פי זקנים בשבת".⁶⁰ בהקשר אחד בדיני שבת מצאנו עדות דומה מפי ר' יהודה:

אמ' ר' יהודה: כשהיינו שרוין בעלית בית נתזה בלוד היו נוקבין שפופרת של ביצה וממלאין אותה שמן ונותנין אותה על פי הנר בערב שבת עם חשיכה כדי שיהא דולק ושוהא בלילי שבת. והיו שם זקנים ולא אמר אחד מהן דבר (תוספתא שבת פ"ב ה"ה, מהד' ליברמן עמ' 7).

הזקנים הם חכמי לוד, ובראשם ר' טרפון.⁶¹ הקבוצה שהתה במקום בערב שבת וגם בליל שבת ולכן נצרכו לנר שדולק זמן רב, ויש להניח שר' יהודה ותלמידים נוספים נשארו לישון במקום. ר' יהודה הניח שהזקנים היו מודעים למה שעשו התלמידים וגם ראו עצמם

59. ליברמן מציג דיון בין הפוסקים אם ביטלו מסיבות הלכתיות על מנת שיוכלו לערב בעדשים אלו, בהתאם לדעה שלפיה ניתן לערב רק בעדשים מבושלות. ליברמן סבור שביטולו לעצמם לאכילה "ומעשה שהיה כך היה". ראו ליברמן (לעיל, הערה 24), חלק ג, עמ' 416. על חשיבותם של העדשים ראו ר' פליקס, 'החקלאות היהודית בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד', בתוך: מ' שטרן ואחרים (עורכים), ארץ ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי: היסטוריה מדינית, חברתית ותרבותית א, ירושלים 1982, עמ' 429. על העדשים כמאכל עניים ראו מ' בר, אמוראי בבלי: פרקים בחיי הכלכלה, רמת גן תשל"ה, עמ' 294-295 והערה 21.

60. משנה, עירובין פ"ח מ"ז; תוספתא עירובין פ"ו ה"ב, מהד' ליברמן עמ' 126. יש להניח שר' יהודה הכיר את הנוהג שרווח בגליל, אזור מוצאו.

61. בנוסח הבבלי נאמר במפורש "ר' טרפון וזקנים". ראו שבת כט ע"א.

אחראים על מעשיהם - ואילו הייתה אסורה הכנת הנר מערב שבת, היו הזקנים מעירים לתלמידיהם.

עדות דומה מסר ר' יהודה לגבי שינה בסוכה כשסיפר כי עקב הצפיפות ישנו תלמידים בסוכה גם תחת מיטות: "אמ' ר' יהודה: נוהגין היינו ישינים תחת המיטות לפני [כ"י פרמה: בפני] הזקנים"⁶² ובנוסף הדפוסים אף נוסף "ולא אמרו לנו דבר". על מוצאי חג הסוכות או חג הפסח נמסרה העדות הבאה: "אמ' ר' יהודה: מעשה והיינו בעין כושי והיינו אוכלין לוף במוצאי החג של שביעית על פי ר' טרפון. אמ' לו ר' יוסה: משם ראייה? עמכם הייתי ומוצאי פסח היה"⁶³. שני התלמידים נחלקו באיזה חג אירע הדבר - ומכך אפשר ללמוד שקבוצת התלמידים אכלה אצל החכם בכמה מועדים.

כפי שעולה מן הדברים, ר' יהודה ביקש ללמוד מסיפורים אלו, באופן עקבי, על דרך השלילה - כלומר לא רק ממעשי החכמים ומהוראותיהם המפורשות אלא גם מן העובדה שהחכם לא עשה כמותם ולמצער לא מחה בעושים. באופן ייחודי השתמש ר' יהודה בר אלעאי בביטוי "על פי ר'" ביחס למעשים שנעשו תחת סמכות חכם, והוא למד מכך שהמעשים נעשו באישורו של החכם ולכן מותרים. בדרך לימוד זו ניתן לזהות מודעות ייחודית של ר' יהודה וחשיבה ביקורתית שמתיימרת ללמוד לא רק מהרובד הגלוי של מעשי החכמים, אלא מעבר להם.

ואכן, ר' יהודה לא הסתפק בתייעוד מעשי רבותיו וביטוי דבריהם ואפילו לא בהוספת הנסיבות. בכמה מקרים העריך ר' יהודה מה היו שיקוליהם של חכמים והוסיף הגדרה שיש בה מידה מסוימת של חשיבה ביקורתית. הגדרתו מעידה על מודעות לתפקידו כמשמר מסורות מדויקות של מעשים בעלי משמעות הלכתית וחינוכית, ולא רק של ציטוטים מפורשים מפי חכמים. ר' יהודה סיפר שר' ישמעאל שאל שאלה הלכתית את ר' יהושע, ואחרי משא ומתן קטע ר' יהושע את הדיון ו"השיאו לדבר אחר"⁶⁴. ניסוח זה מגדיר את מעשהו של החכם כהסחת דעתו של התלמיד ולא רק מוסר מה אירע. זוהי אמירה חריגה במקורות התנאיים. בתיאור אחר התייחס ר' יהודה לקבוצה של ארבעה ש"היו עסוקין במה ששנה להם ר' עקיבא", ולכן משתמע שהיו קטנים מר' עקיבא ואולי אף היו תלמידיו. אך לאחר שחזרו על דבריו, "הוסיפו הם מעצמן" וקישרו את דברי ר' עקיבא לשכר המוזכר בפסוקי

62. משנה, סוכה פ"ב מ"א.

63. ראו תוספתא שביעית פ"ד ה"ד, מהד' ליברמן עמ' 180.

64. משנה, עבודה זרה פ"ב מ"ח. מסורת נוספת מופיעה על הליכתם של החכם ותלמידו, שאלת ר' ישמעאל בנושא אחר, ואותה תגובה של ר' יהושע בתוספתא פרה פ"י ה"ג, מהד' צוקרמנדל עמ' 638. נראה שגם היא הגיעה אלינו על ידי ר' יהודה, אף ששמו אינו מוזכר שם.

ספר איוב.⁶⁵ ר' יהודה הוא שהבחין בין העיסוק ב"מה ששנה להם" החכם לבין התוספת שהוסיפו מעצמם. בכך חילק ר' יהודה את דרכי לימוד התלמידים לקטגוריות שונות.

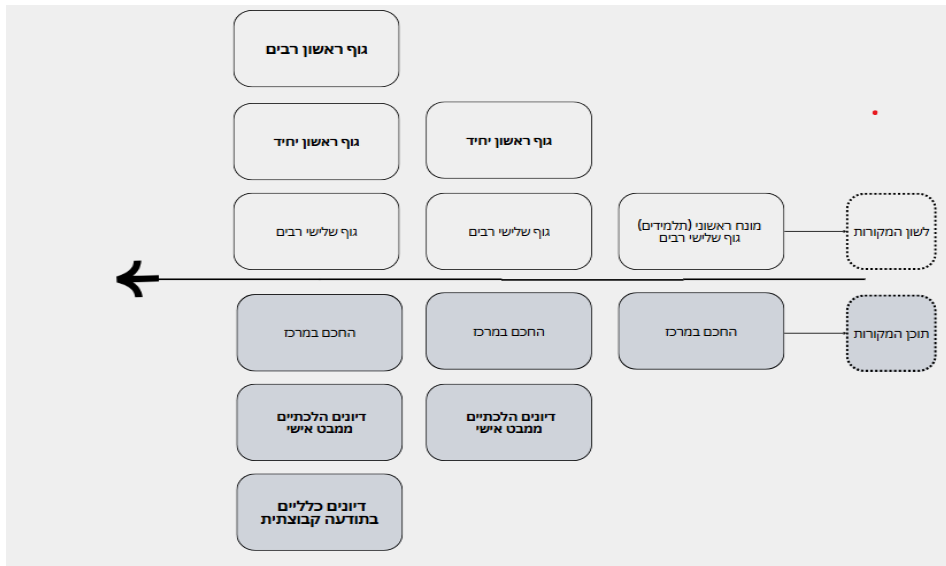
סיכום

המאמר חשף תהליך משמעותי שהתרחש בעולמו של בית המדרש התנאי בשלושת הדורות הראשונים שלאחר החורבן (הקרויים כולם 'דור יבנה') - שבמסגרתו חל שינוי של ממש באופן הצגת התלמידים וקולם. כפי שראינו, שינוי זה עולה באופן מובהק מניתוח לשון המקורות וסגנונם. בדור הראשון בולט מקומו הדומיננטי והבלעדי של החכם. הסיפורים המובאים במקורות נועדו בראש ובראשונה לתאר את החכם וללמוד ממנו; בסיפורים מדור זה והתלמידים משמשים כדמויות משניות להאדרתו. כפי שראינו, אף כאשר שהתלמידים הציגו עמדה אחרת מרבם, הוסיף העורך הסבר המיישב את עמדת החכם ומעמידה על מכוונה. רוב המקורות מדור זה מוסרים תיאורים חיצוניים, אנונימיים ובגוף שלישי ('הם'). בדור השני חל שינוי דרמטי בלשון המקורות ובתוכנם: לראשונה ניתנה במה לתלמידים עצמם לתאר את מעשיהם ומחשבותיהם בגוף ראשון יחיד ('אני'). סיפורים אלו ממוקדים בעיקר בדיונים הלכתיים ובחוויות אישיות ואינטראקציות עם החכם, כפי שראינו באשר לר' אלעזר בר' צדוק ור' עקיבא. בתיאורים אלו החכם עודנו ניצב במרכז והתלמידים אך מספרים כיצד שאלוהו שאלה פלונית והיאך למדו ממנו - אך הופעת הקול האישי של התלמיד מייצגת שינוי של ממש.

ההתפתחות העמיקה בדור השלישי, שבו לראשונה ניתן לזהות התייחסות מסודרת לקבוצת התלמידים בלשון רבים ('אנחנו'), המשקפת תודעה קולקטיבית ומגובשת. בתיאורים עשירים ומפורטים אלו, במיוחד מפיו של ר' יהודה בר אלעאי, קבוצת התלמידים מוצבת לעיתים קרובות במרכז הבמה ומתועדים בהרחבה גם ההקשרים, המקומות, הזמנים ואורח החיים של הקבוצה. נוסף על כך, בדור זה מופיע לראשונה רובד של חשיבה ביקורתית מצד התלמיד והבעת עמדה כלפי מעשי רבותיו; כזו למשל היא יכולתו של ר' יהודה ללמוד ממעשי חכמים גם על דרך השלילה. לעומת העמדה האפולוגטית של הדור הראשון, בדור השלישי ניתן מקום לתלמיד להציע עמדה אחרת, שבעקבותיה שינה החכם את עמדתו.

65. תוספתא ברכות פ"ד ה"ח, מהד' ליברמן עמ' 23. אפשטיין (לעיל, הערה 58), עמ' 248, סבור כי בעל המסורת הוא ר' יהודה.

סיכום: התפתחות בתיאורי התלמידים בדור יבנה

התפתחות מרשימה זו במהלך דורות יבנה מעידה על המקום ההולך-וגדל שניתן לתיעוד התלמידים ועל הרחבת המודעות לתקופת התמחותם כחטיבת זמן משמעותית ויש להניח שהשינוי נבע מכמה גורמים.

הגורם הראשון הוא היסטורי-ספרותי – התפתחות העריכה והגיבוש של המקורות התנאיים לאורך הדורות, תוך מודעות לחשיבות התיעוד המפורט. החומר התנאי שלפנינו התגבש בעיקר בדורות ר' עקיבא ותלמידיו, והריחוק ההיסטורי והמבט הרטרופסקטיבי מול הדור הראשון – לעומת קרבתם של תלמידי ר' עקיבא לעורכי המקורות – גרמו באופן טבעי לפערי שיח וסגנון. העובדה שהחומר התגבש בדור השלישי עשויה להסביר מדוע דווקא סיפורים מפורטים ואישיים של חכמי הדור (כמו ר' יהודה בר אלעאי) שרדו והגיעו אלינו בצורתם הנוכחית; מסתבר שקרבתם ההיסטורית לתקופת העריכה הקלה על שימור העדויות המפורטות. גם השימוש הגובר בדורות המאוחרים יותר בגוף ראשון הושפע כנראה מהעובדה שעיקר העריכה של החיבורים התנאיים נעשה על ידי תלמידי הדור השלישי, שהפכו לחכמי דור אושה.⁶⁶

66. י"ב אפשטיין תיאר את תרומת חכמי דור אושה באריכות בספריו *מבוא לנוסח המשנה*, ירושלים תשמ"ג³ ו*מבואות לספרות התנאים* (לעיל, הערה 62). בקצרה ראו אצל י' רוזן-צבי, 'מבוא למשנה', בתוך: ד' רוזנטל ואחרים (עורכים), *ספרות חז"ל הארץ-ישראלית*, כרך ראשון: מבואות לחיבורי ספרות חז"ל, ירושלים 2018, עמ' 21.

ייתכן שהשינוי כרוך גם בשבר הגדול שאירע בעולמם של חכמים בסוף התקופה. לאחר כישלון מרד בר־כוכבא, ניסו חכמי הדורות הבאים לשמר במידת האפשר את המסורות – עד שכל פרט בהן קיבל חשיבות מיוחדת – ובכללן מסורות על קבוצות התלמידים וחייהם ללא תלות בחכם. אם כן, מעבר לנחות התייעוד ונגישותן של המסורות, התפתחה בעת הזו הבנת חשיבותו של התייעוד והבניית הנרטיב הבית־מדרשי. שיקולי העריכה מסבירים היטב את ההתפתחות הלשונית ואת הגופים השונים ביחס לתלמידים בדורות יבנה. עם זאת, הסקירה הצביעה גם על שינוי נרטיבי – מהתמקדות בחכם ותפיסת התלמיד ככלי פסיבי, דרך תפיסת התלמיד כשותף זוטר, וכלה בתפיסת התלמיד כדובר עצמאי בעולם בית המדרש. במקביל ניתן לזהות התפתחות מגישה הכוללת אלמנטים אפולוגטיים לגישה שנותנת מקום רחב לדעות התלמיד ואף מאפשרת הצגת עמדה ביקורתית ביחס למורהו. לדעתי, שינוי זה אינו תלוי רק בקרבה היסטורית של עורכי המקורות או בתהליכי הגיבוש והעריכה הספרותית של המקורות. לכן ניתן להסיק שהמיקוד הגובר בתלמיד ובחוויותיו מעיד גם על התפתחות מעמד התלמידים בתוך עולם בית המדרש.⁶⁷

67. צדדים נוספים של התפתחות מעמד התלמידים, כגון טרמינולוגיה ייחודית ותפקידים שיועדו להם בעולם בית המדרש התנאי, הוצגו בעבודת הדוקטור שלי (לעיל, הערה 9), פרק ה.